

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІРОВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ОБ'ЄДНАННЯ
ПОЛЬСЬКИХ БРАТІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.**

У статті висвітлюється еволюцію антитринітарних ідей в Речі Посполитій у другій половині XVI ст. Визначається особлива роль релігійного об'єднання польських братів у формуванні й поширенні антитринітаризму у східноєвропейському регіоні.

Релігійні традиції польської держави є досить різноманітними. Польські землі були ґрунтом для зародження і розвитку не лише традиційного християнського вчення, а й раціоналістичного і антицерковного мислення, спричиненого як західними релігійно-ідейними впливами, так і місцевими рухами. Виникнення й поширення цих рухів на польських теренах пов'язані з суспільно-духовними процесами, що їх переживала Європа в період Реформації. У реформаційному русі XVI ст. визначилося кілька напрямів, що відокремилися від католицизму. У ньому взяли участь різні прошарки та соціальні групи, які вкладали в критику католицизму різний зміст і переслідували відмінні цілі. Послідовників цих напрямів стали називати протестантами, в середовищі яких виділилася антитринітарне релігійне об'єднання польських братів. Антитринітарії вважалися послідовниками релігійного християнського вчення, які заперечували або не визнавали з тих чи інших міркувань догмату Святої Трійці про єдину сутність трьох іпостасей Бога.

Ідеї західного антитринітаризму розвинув іспанський вчений Мігель Сервет, а його учні, рятуючись від переслідування з боку католицької церкви, емігрували до Польщі, поширюючи нове вчення серед місцевих протестантів.

Філософсько-світоглядні погляди Сервета були сформовані на основі Священного Писання у власних працях, але на відміну від попередників він змінив об'єкт дослідження: замість того, щоб доводити істинність положень, він зосередився на критиці Писання з точки зору логіки і розуму. За своєю суттю даний вид антитринітаризму був не стільки продовженням анабаптизму, скільки став вершиною свого розвитку. Згідно з Серветом Бог єдиний і не може бути до кінця пізнаним. Це ідеальний розум іпостасей, атрибутів, які штучно вигадала схоластика [1: 317].

Ідея Трійці розкрита ним як таємниця всесвітньої історії, де церква зіграла роль установи, яка створила істину. Однак Бог відкривається людині через Слово та Дух, і вона завжди прагнути пізнати Його у Слові [2: 124]. Христос як персоніфікація Слова є Сином Божим, але за своїми властивостями не володіє атрибутами Отця. Дух Святий тлумачиться як Божественна сила, яку Отець вклав у Христа. У Трійці Христос і Дух не виступають іпостасями, а лише способом втілення Бога. Христос володіючи силою Духа в земному житті виступає моральним зразком для наслідування. Людина може зрозуміти Його місію лише за допомогою віри, а не розумом. Отже, для Сервета не існує Сина Божого в розумінні християнської церкви. Відкидаючи протестантське вчення про гріховну природу людини, Сервет обстоював милостивість Бога, який врятував людство від морального занепаду.

Особливе місце у вченні Сервета посідає тлумачення релігійних обрядів віруючих: хрещення у дорослому віці, умовне позначення таїнств та духовне

відчуття Бога. Ці та інші положення Сервета згодом розвинули його послідовники Ф. Социн, Б. Окіно, А. Вишоватий, С. Будний. Головні догмати протестантських церков Сервет вважав неприйнятними, оскільки вони обмежують спроможність людини реалізувати себе у земному житті. У понятті свободи волі іспанський гуманіст зазначав, що людина нічого не може зробити для свого спасіння; в ученні про віру і розум надавав цілковиту прерогативу розуму; у ставленні до Святого Письма вимагав його критичного обговорення, заперечував обрядову сутність Старого Заповіту; поняття віри переводив у площину етики, наголошуючи на позаконфесійності віри; культову практику прирівняв до звичайних обрядів, які не відіграють жодної ролі у житті віруючої людини. Філософсько-релігійні погляди Сервета були неприпустимими для більшості християнських конфесій, оскільки суперечили основним релігійним догматам їх церкви.

У період Реформації в Польщі антитринітарне віровчення насамперед розвивалося в площині польського кальвінізму. В його становленні провідну роль відіграли видатні діячі Реформації, такі як Лелій і Фауст Социн, Бернардо Окіно, Франциск Станкар та ін. Їх активна популяризація ідей знаходила допомогу серед місцевих протестантів і навіртала до своїх лав нових прихильників [3: 347].

Провідники кальвінізму старалися зупинити процес внутрішнього розколу. З метою збереження єдності руху вони запроваджували синоди та колоквиуми між прибічниками обох сторін, але протиріччя між ними посилювалося. На синоді у Кракові 1562 р. антитринітарії встановили остаточну несумісність з кальвіністами і зібрали власний собор, який увійшов в історію під назвою "Малий" (на відміну від "Великого собору" кальвіністів) [4: 76].

Ранній антитринітаризм був дуже різноманітним як ідейно, так і організаційно, згуртовуючи в собі велику кількість малих груп з розрізненими релігійними і соціально-політичними поглядами. В його ідеях просліджуються зв'язки з анабаптизмом. Анабаптизм, який був розповсюджений в протестантських країнах, як і антитринітаризм, збирав під своїми гаслами тих людей, які були незадоволені незавершеним розвитком Реформації. Вимагаючи хрещення тільки в дорослому віці, для гарантії добровільності і свідомого вступу до лав церкви, анабаптисти тим самим виступали за право особистості на релігійну свободу [5: XXXVI]. Однією з найбільш яскравих рис вчення був релігійний індивідуалізм.

Одноставність раннього антитринітаризму з анабаптизмом розкривалася не лише в спростуванні догмату про хрещення у ранньому віці, але й в сфері суспільно-політичних поглядів. Особливо радикальна частина польських братів, у лавах яких знаходилася більшість міністрів-плебеїв, мала суспільно-політичні погляди, близькі до анабаптистських.

Проте, окремі погляди антитринітаріїв були розбіжними з анабаптизмом. У понятті свободи волі антитринітарії спростовували вихідні визначення; в ученні про віру і розум надавали абсолютну перевагу розуму; у ставленні до Святого Письма вимагали його критичного вивчення, спростовуючи обрядовий смисл Старого Заповіту; поняттю віри відводили етичний аспект, просуваючи ідею позаконфесійної віри. Це робило неприпустимим учення антитринітаріїв не лише для традиційних течій, але й для поміркованого анабаптизму, що базується на вихідних християнських догматах.

Першим проповідником радикальних суспільно-політичних поглядів антитринітаризму був Петро Гонезій із Підляшшя. Будучи вихідцем із міського середовища, після закінчення Краківського університету він продовжив

навчання в Італії, Швейцарії та Моравії. Після повернення на батьківщину в 1556 р. Петро виступив на кальвіністському синоді в Сецеміні з критикою основ феодального ладу, в тому числі багатьох догматів католицької церкви. Передусім він з метою виявлення і усунення вад в інтерпретації догматів християнської церкви приходить до заперечення Трійці, вважаючи, що триєдність є вигадкою людського розуму, і тому повинна бути відкинута, щоб повернутися до Святого Письма [6: 250-251]. Активно виступав проти загальнообов'язкової військової служби, тим самим поклавши початок довготривалій полеміці, до якої були втягнуті богослови багатьох конфесій. Синод був приголомшений виступом Петра і прийняв рішення відправити промовця на диспут до євангелічного реформатора Філіпа Меланхтона з надією, що останній доведе помилковість таких поглядів [4: 54-55]. Але, незважаючи на подальше посилення радикальних елементів у польському антитринітаризмі, їх програма обмежувалась закликами морального характеру.

В організаційному відношенні релігійне життя польських братів не відрізнялося від традиційних кальвіністських зборів. Протягом другої половини XVII ст. в Речі Посполитій, переважно в Малопольщі, діяло близько 65 їхніх зборів. У 1569-1662 рр. відбулося 107 відомих синодів польських братів, на які збиралося до 500 їх прихильників. Найбільша їх кількість припадає на Раків – 39. Антитринітарний релігійно-соціальний радикалізм пробуджував занепокоєння протестантської і католицької шляхти. Уже на сеймі 1566 р. кальвіністи виступили з пропозицією заборонити діяльність польських братів, а порушників цієї заборони вигнати з країни. У королівській канцелярії був підготовлений відповідний королівський едикт, проте його не було оголошено.

Перший період в історії польського антитринітаризму (1566–1569 рр.) характеризується виступами радикальної частини руху, яка була проти існування таких феодальних відносин, які суперечать Євангелію. Його представники прийшли до думки, що справжні віруючі зобов'язані заробляти на хліб власними руками і не користуватися результатами чужої праці.

Утім не всі послідовники антитринітарного вчення сприймали позитивно подібні кроки своїх єдиновірців. Вони були переконані у нежиттєздатності соціальних ідей в умовах феодального устрою. Подібні гасла знаходили підтримку лише серед бідних верств населення таких, як селян, ремісників, бідне міщанство. Більшість шляхти займала помірковану позицію, відмежовуючись від радикальних закликів своїх опонентів. Ідейним натхненником цієї когорти антитринітаріїв був Симон Будний, який був чи не єдиним, хто намагався інтерпретувати Біблію з позиції раціоналізму [7]. Будний, як і його послідовники, доводив, що державна служба, дотримання законів та кріпосна залежність селян не суперечать Святому Письму.

В наступні роки спостерігається еволюція антитринітарного віровчення, що було наслідком зміцнення позицій поміркованого крила, до якого приєднуються заможні міщани та інтелігенція. Завдяки їхньому впливу соціально-політичні вимоги у певній послідовності втратили утопічну направленість і трансформувалися у релігійно-етичну площину. Поширення антитринітарних засад віровчення серед широких верств населення, зумовило інтенсифікації релігійної практики як католицької церкви, так і протестантських громад, яких бентежила всебічна підтримка і зростаюча популярність нової релігійної спільноти. З метою абсолютного ідейного і організаційного включення в релігійний простір Польської держави антитринітарії докладали зусиль, щоб створити розсудливу систему свого вчення.

Вони запропонували нову богословську модель, в якій головне місце посідала аргументація вчення про Трійцю. Інтерпретація вчення проводилася спочатку у формі тритеїзму, потім – дитеїзму. Тритеїсти розбивали Трійцю на три окремі особи, а монотеїстичний характер християнства зберігали, стверджуючи, що Бог-Отець – вищий від інших осіб Трійці. Дитеїсти обмежували кількість божественних осіб до двох – Бога-Отця і Бога-Сина. Син походив від Отця, але не мав усіх атрибутів Господа. Духа Святого вважали за особу, але йому відмовляли у божественності. На початку 1564 р. з'явилися послідовники антитринітарної (унітарної) доктрини, які єдиним Богом вважали тільки Отця. Христос залишався людиною, піднесеною до божественної гідності тільки після смерті й воскресіння Богом-Отцем. Послідовниками унітарного вчення були Петро Страторій, Симон Будний, Ян Немоевський, які вважали Христа людиною та водночас посередником між Богом і людьми [4: 84].

Вороже ставлення протестантської шляхти до польських братів проявилось, зокрема, в тому, що їх не запросили взяти участь у спільному синоді кальвіністів, лютеран і чеських братів, який відбувався в Сандомирі у 1570 р. Прийнята синодом угода гарантувала взаємну віротерпимість цих течій, декларувала готовність працювати над виробленням спільної протестантської моделі церкви. Союз трьох віровизнань мав виступати на захист кожного з них, тобто мав й оборонний характер. Було вирішено скликати спільні синоди для обговорення наболілих питань. Закладена сандомирською угодою співпраця успішно тривала чверть століття, після чого лютерани стали від неї відходити і, врешті, відмовилися зовсім.

У цей період антитринітарне віровчення охопило майже всі східні землі Речі Посполитої. Як зазначив М. Дмитрієв, у 70–80-х рр. XVI ст. у Речі Посполиті відбулося злиття західних і східних потоків реформаційного руху [8: 13]. У кінці 80-х рр. XVI ст. антитринітаризм трансформується у соцініанство, яке стало максимально можливим виявом змін гуманістично-реформаційного руху в Речі Посполитій. У зазначений період в антитринітаризмі перемагають помірковані сили, що спричиняє зміни ідейної програми, зміст якої еволюціонує від соціального радикалізму до філософської площини. Провідним сподвижником течії був Фауст Социн – італійський емігрант, котрий прибув у 1579 р. до Кракова і став тут активним діячем [9: 42]. Послідовниками вчення Социна стають Петро Страторій, Ян Крелль, Еразм Отвіновський, Мартін Руар, Іоан Шліхтинг та ін.

Ранньому антитринітаризму властивий глибоко вкорінений ірраціоналізм. Він проявився в наголошенні примату віри над розумом, обстоюванні дослівної, якомога точнішої, інтерпретації Святого Письма. У даному контексті становлення ідейно-світоглядної системи антитринітаризму в Речі Посполитій проходило в численних дискусіях про заперечення Трійці в Старому і Новому Заповітах та божественної сутності Христа. Упереджені погляди унітаріїв на Старий Заповіт і людське походження Христа були сформовані під впливом вчення Еразма Роттердамського та італійських мислителів (Д. Бландратом, В. Джентіле, Л. Социном), які розвинув ідеолог польського антитринітаризму Павло Гжегож із Бжезин. Він переконував, що Старий Заповіт говорив про створення матеріального, а Новий – духовного світу. Тілесні втіхи, невинуваті жертви і заповіді Старого Заповіту протиставляються духовному відродженню і внутрішньому культу Нового Заповіту. У Нагорній проповіді Христа він звертає увагу на більш високі моральні цінності Нового Заповіту і намагається довести, що більшість заповідей Христа суперечать етичним заповідям Старого Заповіту [10: 226-228]. Нагорна проповідь стає ригористичним і етичним

фундаментом польських унітаріїв.

Антитринітаризму на етапі становлення і розвитку соцініанства властиве тяжіння до подолання ірраціоналізму, а розум у цій інтерпретації стає домінантою. Методологія, яка стала основою антитринітарного віровчення, полягає у наступних принципах: по-перше, незрозумілі місця Біблії розглядати за допомогою місць більш зрозумілих; по-друге, значення окремих слів і фраз трактувати в контексті, враховуючи час і місце написання біблійних текстів; по-третє, пояснення Священного Писання не повинно суперечити здоровому людському глузду [11: 74]. Такі принципи дозволили значною мірою спростити релігійний культ і сформулювати раціоналістичну доктрину.

Заперечення догматів лютеранської церкви є важливим спрямуванням діяльності соцініанства. Соцініанство, за багатьма взаємозв'язками, засноване на вчені номіналізму, пізнього середньовіччя і гуманізму епохи Відродження, які наголошували, що догмати або зміст Писання повинні бути обґрунтованими з точки зору здорового людського розуму. Звідси відхиляються ті норми віровчення, які не може досягнути розум при тлумаченні Святого Писання. Основним мірилом стає раціональна доступність тексту і моральна користь.

Подібність соцініанського і раціоналістичного вчення розкривається у ставленні до Письма. Соцініани вважали, що божественна істина доступна кожній людині. Розбіжності які виникають є результатом індивідуальних дій людини, які не вірно трактували Боже Слово. За Фаустом Социном, потрібно розпоряджатися власним розумом, щоб усвідомити істину в Біблії. Тому, обґрунтовуючи перевагу розуму над вірою, соцініани приходили до висновку про зверхність людської природи над Божественною. Філософський раціоналізм і деїзм побачили тут ряд авторів. "Система Социна просто віддаляє Бога від людини, робить їхні відносини суто інтелектуальними"; "це чистий раціоналізм, ґрунтований на Євангелії"[12: 270]. Варто погодитися з такими висновками, адже, якщо у Новому Заповіті Фауст Социн, наслідуючи Сервета, ще виявляє його одухотворення, то Старий Заповіт відіграє для нього лише історичне значення. Тому частину біблійного матеріалу, всі таїнства та ідею Бога-Промислителя соцініани відносили до сфери людської фантазії [13: 123-130]. Соцініанство здійснювало раціоналістичну ревізію християнської ортодоксії, логічно проводячи антицерковну лінію в теології.

Раціональне дослідження Біблії пояснюється необхідністю врахувати право кожної людини на пошук шляху до порятунку, який вона здатна визначити своїм розумом. Визначаючи релігію як засіб порятунку, Социн відносив до неї все те, що стосується пізнання божественного. Таким чином, вищим благом визнавалося використання власного розуму для дослідження Святого Писання. Тому Социн дозволяв проповідувати в церкві кожному. Ґрунтувалося це на переконанні, що "у людині діють дві сили, які регулюють її вчинки – вищий розум, що відповідає моральним нормам, і нижчий, який визначає її пиху і жадібність"[14: 218].

Прискіпливий аналіз соцініан тлумачення можливостей віри і розуму у розпізнанні божественної істини було зумовлено передусім запереченням католицької філософії томізму. За вченням католиків, достеменність Одкровення тлумачить церква. Натомість Социн був переконаний, що лише Біблія формулює віру, а розум допомагає у пізнанні християнської дійсності. Критикуючи реформаторське вчення про віру, соцініани наполягали на дослівній інтерпретації основ Святого Письма. Наперекір лютеранському вченню про погляд на віру як божественне піднесення Социн спростовував його, вважаючи її наслідком послідовних дій розуму. Він був переконаний у тому, що цінність людини полягає

в її моральності, а моральність залежить від вчинків особи [14: 67]. Тим самим центр ваги у процесі пізнання переноситься в етичну площину.

За філософським змістом соцініанство тяжіє до деїзму. З таким твердженням варто погодитися, оскільки Бог у вченні соцініан убачається породжувачем природи і людини, натомість в існуючу дійсність Він не втручається. Затим його діяльність на землі продовжують ставленики, яких він обрав. Кожен з них виконує через Бога певну місію з метою спасіння людства. Наприклад, Мойсей, сповіщає людям про можливість викупу гріхів. Христос став жертвою людства, котре не повірило в істинність його слів про духовне вдосконалення. Для людини Бог підніс спроможність розрізняти добро і зло, надаючи змогу розпоряджатися волею і розумом. Бог для соцініан – моральний зразок, активне прагнення внутрішньої потреби його наслідувати. Таке життя уподібнює людину Богові і робить її вічною [15: 36]. Тим самим соцініанство перевизначило розвиток етики як науки, її самоцінність у філософії епохи Просвітництва.

Важливу роль у віровченні соцініан відіграло спростування християнського догмату Трійці про єдину сутність трьох Іпостасей Бога. Богом, за Ф. Социном, є лише Бог-Отець, Дух-Святий – його сила. Ісус Христос, хоч і народжений від Духа Дівою Марією, та за природою – звичайна людина, яка жила на початку нашої ери [9: 44]. Незважаючи на опротестування божественної сутності Христа, соцініани тлумачили Його прихід як джерело морального прикладу у розвитку людства. Відхиляючи ідею безнадійної гріховності людини, утверджували свободу морального вдосконалення. Таким чином, критично-раціоналістична позиція соцініан спростовувала лютеранське вчення про гріховну сутність людини.

Соцініани проповідували свободу совісті, рівність усіх віруючих, тавруючи будь-які виявлення нетерпимості. Державну службу не заперечували при умові дотримання заповідей Христа. Однак наголошували, що функції держави як організації світської влади настільки розходяться з цілями церкви і, більше того, перебувають з ними в постійному протиріччі, що одночасно нести державну службу і проповідувати слово Боже істинні християни не можуть. Ці ідеали стали концептуальною основою республікансько-демократичних поглядів відомих представників української шляхти і магнатів, які в майбутньому спробують втілити їх в життя. Як послідовні гуманісти соцініани проповідували відмову від страти, засуджували релігійні переслідування, війну як засіб вирішення політичних проблем, виступивши своєрідними спадкоємцями поміркованого гусизму, предтечами пацифізму [16: 122]. Культову практику соцініани обмежили до зчитування проповідей і колективного обговорення Біблії. Вечерю Господню вважали лише обрядом у пам'ять смерті Христа, зауважуючи, "що вчення Христа є духовне і має на меті внутрішнє відродження людини... Тому воно нічого спільного не має із зовнішніми обрядами"[14: 286-287]. Заперечували значення таїнства для хрещення, до якого допускали тільки дорослих. Отже, незважаючи на складність, філософську глибину й певну абстрактність, соцініанське вчення було логічною релігійно-етичною програмою.

Кульмінацією реформаційного руху в Речі Посполитій було прийняття акту Варшавської конфедерації, якою себе визнав в останній день роботи конвокаційний сейм 1573 р. Акт, який називають Варшавською конфедерацією, проголосив віротерпимість щодо всіх християнських віровизнань, у тому числі польських братів та анабаптистів. Світські власті згідно з актом не мають права нікого карати смертю, конфіскацією майна, ув'язненням чи вигнанням з країни за

релігійні погляди. Однак недоліки документів помітив польський дослідник Януш Тазбір, який зазначив, що "з боку приватних осіб не передбачені міри покарання за замах на життя протестантів чи власність кальвіністських, лютеранських чи аріанських общин"[17: 164]. Серед підписів, що стояли під ним, половина належала католикам. Цим актом Річ Посполита першою серед європейських країн на офіційному рівні заявила про запровадження віротерпимості [18: 190-191]. Документ Варшавської конфедерації не означав, проте, визнання повної свободи совісті; він не визнавав права на атеїзм, що й не дивно з огляду на ставлення до нього в тогочасній Європі.

Отже, в культовій практиці, у повсякденному житті соцініани виділялися толерантністю, відреченням від аморальних норм поведінки, дотримання зовнішньої форми на шкоду суті справи, формалізму. У дещо інших формах і більш сприятливих умовах соцініанське віровчення буде повторюватися в нову епоху з приходом пієтизму і Просвітництва. Як зазначає Ян Ковальські, "Християнське вчення польських братів окреслило шлях, якому будуть слідувати церкви реформаційного періоду зводячи вчення Христа до збірки етичних принципів"[19: 735].

Список використаних джерел та літератури

1. Жильсон Э. Философия в средние века: От истоков партистики до конца XIV века: научное издание / Э. Жильсон; пер.: А. Д. Бакулов. – М. : Республика, 2004. – 678 с.
2. Будрин Е. Антитринитарии шестнадцатого века: В 3 ч. / Е. Будрина. Ч.1: Михаил Сервет и его время. – Казань : Типо-лит. Импер. ун-та, - 1878. – 396 с.
3. Історія релігії в Україні: Навчальна Академія наук України, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
4. Goiaszewski Z. Bracia polscy / Zenon Goiaszewski. – Torun: "Duet", 2005. – 357 s.
5. Lubieniecki A. Poloneutichia / Wyd. A. Batowski. – Lwyw : Dr. J. Schnajdera, 1843. – 252 s.
6. Ogonowski Z. Wiara i rozum w doktrynach religijnych socynian i locke'a // Studia nad arianizmem / Pod red. L. Chmaja. – Warszawa, 1959. – S. 425-450.
7. Budny S. O przedniejszych wiary chrystyjanskiej artykulech (1576) // Literatura arianska w Polsce XVI wieku. Antologia / Opracowali i przypisami opatrzyli L. Szczucki, J. Tazbir. – Warszawa, 1959. – S. 317-336.
8. Дмитриев М. В. Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. / Дмитриев М. В. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 135 с.
9. Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. // Киевская старина. – 1882. – Кн.4. – С. 25-57.
10. Grzegorz Pawel z Brzezina. Roziai Starego Testamentu od Nowego // Literatura arianska / Opracowali i przypisami opatrzyli L. Szczucki, J. Tazbir. – Warszawa, 1959. – S. 224-228.
11. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К. : Світ Знань. – Т.5. Протестантизм в Україні // За ред. П. Яроцького. – 2002. – 424 с.
12. Бэрд Ч. Реформация XVI века в ее отношении к новому мышлению и знанию / Ч. Бэрд; Пер. с англ. Е. А. Звягинцев, Ред. и посл. Н. И. Кареев. – СПб. :

- Типография Гершуна, 1897. – 362 с.
13. Булгаков С. Православне: Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты. Противне християнству и православию учение. Западные христианские веросповедания. Соборы Восточной, Русской и Западной Церквей / Авт. предисл. и комент. А. В. Буганов. – М. 6 Современник, 1994. – 575 с.
  14. Sochaniewicz K. Materiaiy Sarniccy i zbyr w Mokrem Lipiu // Reformacja w Polsce. – Warszawa, 1924. – Т.2. – 361 s.
  15. Будрин Е. Антитринитарии шестнадцатого века: В 3 ч. / Е. Будрина. Ч.1: Михаил Сервет и его время. – Казань : Типо-лит. Импер. ун-та, - 1878. – 396 с.
  16. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В. І. Любашенко. – Львів : Просвіта, 1995. – 350 с.
  17. Tazbir J. Piotr Skarga: szermierz kontrreformacji / Janusz Tazbir. – Warszawa, 1978. – 343 s.
  18. Maciuszko, J. Konfederacja Warszawska 1573 Roku: Geneza, Pierwsze Lata Obowiązywania. – Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1984. – 220 s.
  19. Keller J., Kotacski W., Tyloch W., Kupis B. Zarys dziejyw Religii. – Warszawa: Iskry, 1986. – 797 s.

O. Sokołowski. Transformacja zasad wiary stowarzyszenia religijnego polskich braci w II połowie XVI wieku.

W artykule zgadano zagadnienia, dotyczące ewolucji idei antytrynitarnych w Rzeczypospolitej w II połowie XVI wieku. Zastala określona szczególna rola stowarzyszenia religijnego polskich braci w kształtowaniu oraz rozpowszechnianiu antytrynitaryzmu w regionie wschodnioeuropejskim.

Sokolovsky O.L. Transformation Doctrine of the Faith Religious Association of Polish Brothers in the Second Half of the XVI Century.

The article is about the evolution of ideas of antitrinitarism in the Commonwealth in the second half of the XVI century. It also highlights the special role of the religious association of Polish Brothers in the formation and distribution of antytrynitarysm in the Eastern European region.